

De radicale Verlichting is de ware

Opeens was zij overal aanwezig in het publieke debat, de Verlichting. Met dank aan 9/11. De vernietiging van de Twin Towers werd niet alleen door de New Yorkers opgevat als een aanval op de westerse beschaving. Maar waaruit bestond die beschaving precies, wat moest er tegen het moslim-terrorisme worden verdedigd? Velen grepen terug op de Verlichting, als de bron van onze belangrijkste seculiere waarden. Tegelijkertijd werd zo ontdekt was er mis was met de islam: deze had nooit een Verlichting gekend. Vandaar dat vrijheid en tolerantie, evenals de scheiding van kerk en staat, er zo'n geringe rol speelden of zelfs totaal ontbraken.

Een half jaar vóór 9/11 was *Radical Enlightenment* verschenen, geschreven door de Britse, maar in Amerika docerende historicus Jonathan Israel. Ruimschoots op tijd om het publieke debat van feitelijke munitie te voorzien. Wat in aanleg toch vooral een onderneming voor historici was, kon daardoor betekenis krijgen voor een veel groter publiek. Een ambitieuze onderneming was het van meet af aan. Want Israel had zich voorgenomen in dit lijvige boek (dat het eerste deel van een reeks belofde te zijn) het traditionele beeld van de Verlichting grondig op de schop te nemen.

In de geschiedschrijving van de Verlichting was het gebruikelijk geworden om allerlei nationale varianten te onderscheiden. Zo had je de Schotse en de Franse Verlichting, met elk hun eigen kleur, die weer afweek van wat er in de Republiek of in Duitsland onder Verlichting werd verstaan. Israel breekt met deze gewoonte en beklemtoont dat er wel degelijk één Europese Verlichting was geweest. Het verschil dat daarbinnen bestond had niet zozeer te maken met de natie, als wel met de tegenstelling tussen gematigdheid en radicalisme.

Ook de gematigde Verlichting, belichaamd door grote *philosophes* als Locke, Voltaire, Hume, Montesquieu, Rousseau en Kant, was voor vrijheid en tolerantie en tegen 'bijgeloof' en kerkelijke dwingelandij in het maatschappelijke en politieke leven, maar zij probeerde het met het establishment op een akkoordje te gooien. Van atheïsme of liefde voor gelijkheid, laat staan voor democratie, was geen sprake. Daarvoor moest je bij de radicale Verlichting zijn, gedragen door deïsten als Toland en Collins, een scepticus als Bayle, materialisten als d'Holbach, Helvétius en Diderot en democraten als Paine en Priestley. Hun voornaamste inspiratiebron? Dat bleek niemand minder dan Spinoza te zijn, wiens filosofie volgens Israel het meest consistente en consequente program voor een seculiere moderniteit bevat.

De prominente rol van Spinoza, de vermeende 'atheïst' die in de 18e eeuw vooral als boeman mocht optreden, verklaart de extra grote belangstelling voor Israels boek in ons land. Israel verplaatste het begin van de Verlichting naar de Gouden Eeuw en Nederlandse denkers (niet alleen Spinoza, maar ook bijna vergeten geestverwanten als de gebroeders Koerbagh, Bekker, Meyer en Bredenburg) bleken aan de wieg te hebben gestaan. Met een overstelpende hoeveelheid documentatie laat Israel zien hoezeer hun ideeën en de conflicten die ze zich ermee op de hals haalden, overal in Europa waren gevolgd en becommentarieerd. Zo had het Spinozisme (dat God identiek verklaarde aan de

natuur, beweging inherent achtte aan de materie en democratie de meest wenselijke staatsvorm vond) zich kunnen verbreiden - ook daar waar het ogenschijnlijk bestreden werd.

Van de brisante actualiteit van dit thema is in *Radical Enlightenment* nog niet veel te merken, maar dat veranderde in het tweede deel, *Enlightenment contested*, dat in 2006 uitkwam. In een polemisch nawoord bracht Israel de radicale Verlichting en haar kernwaarden in stelling tegen het postmoderne, antikoloniale en multiculturele relativisme. De 'superioriteit' van die kernwaarden mocht niet worden ontkend of weggemoffeld. Tegen herlevend bijgeloof en onverdraagzaamheid bestonden geen betere wapens, meende Israel, al bleef onduidelijk bij welk van de met soortgelijke overtuiging opererende politieke kampen hij zich wenste thuis te voelen.

Op zijn historische benadering miste deze actuele inzet z'n invloed niet. Israel ging de zaken nu ook bekijken vanuit een 'filosofisch' perspectief en kwam op grond daarvan tot de conclusie dat de radicale Verlichting toch echt de enige ware was geweest, omdat háár waarden de huidige westerse wereld nog altijd bepaalden. En nog sterker dan voorheen legde hij de nadruk op de bestrijding van de radicale, democratische, egalitaristische ideeën van Spinoza en diens geestelijke nazaten door de vertegenwoordigers van de gematigde Verlichting. Voltaire, Hume en Montesquieu wensten hun toenemende acceptatie door de heersende elite niet in gevaar te brengen door een (valse) beschuldiging van 'Spinozisme' en daarom gingen zij er even verwoed tegen tekeer als de christelijke theologen en de ambtenaren van de absolute monarchie. Israel kan zich nog altijd opwinden over dit opportunisme en hij roept de strijd tussen gematigden en radicalen uit tot dé dynamische factor in de 18e-eeuwse Verlichting.

Op zijn visie is nogal wat kritiek gekomen (in deze krant onder meer van Michiel Leezenberg): met zijn 'filosofische' perspectief maakte Israel zich schuldig aan een anachronistische vorm van geschiedschrijving. Door net te doen alsof er een kaarsrechte lijn loopt van Spinoza naar de huidige ideeën over secularisatie, mensenrechten, vrijheid en gelijkheid miskende hij de soms bizarre kronkelwegen die de geschiedenis daadwerkelijk had bewandeld. Locke's opvattingen over tolerantie (niet voor atheïsten of katholieken) mogen nu verouderd zijn, dat wil niet zeggen dat ze in de 18e eeuw geen massale instemming hebben ondervonden. Dreigde de feitelijke, empirische geschiedschrijving niet het slachtoffer te worden van Israels 'filosofische' perspectief, hoe sympathiek en zelfs urgent dat vanwege de actualiteit ook mocht wezen?

In het eerder dit jaar verschenen *A revolution of the mind. Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy* zet Israel zijn revisie van de Verlichtingsgeschiedenis voort, al is niet helemaal duidelijk in hoeverre deze bewerkte lezingenreeks als een volwaardig vervolg op de twee veel omvangrijker voorafgaande delen mag worden beschouwd. Dit maal pleit hij ervoor in het gedachtegoed van de radicale Verlichting de voornaamste oorzaak van de Franse Revolutie te zien, en niet in allerlei sociale, economische of lokale politieke ontwikkelingen. Een opmerkelijke terugkeer naar de visie van de toenmalige

Contra-Revolutie, die de verderfelijke geest van de `filosofie' de schuld gaf van alle ellende.

Het verschil is alleen wel dat Israel deze filosofie tracht te zuiveren van iedere contaminatie met gematigde ideeën, om enkel de radicale over te houden en die vervolgens hartstochtelijk toe te juichen.

(NRC Handelsblad, 2-7-2010)